

BIHAĆ, APRIL 1941 GODINE, MOGUĆI I MAJ 1941 GODINE

Sirene zajaukaše. Naučili smo na njih. Bilo je nekih vježbi za slučaj ~~xxx~~ napada iz vazduha. Čitam knjigu. Odjednom se nebo prolomi. Tresak, potmule bubanje, avioni. Penovi se par puta i umiri. Moja sestra Vida grabi neku torbicu i izlijeće iz kuće. Učesvovala je na vježbama, mislim da su se djevojke obuhvaćene vježbama zvale šamarićanke. Kad je to počelo, tata je zgrabio svoju vojničku pušku, i izletio van. Čuju se pucnji, tata je pucao na njemačke avione, kako reče kad se vratio u kuću. Dolazi i Vida. Kaže nam da su njemački avioni pogodili novu školu u prekomunju, gdje je vojska, ima ranjenih i mrtvih.

Sutradan tata devodi seljaka s kolima. Kupimo najnužnije i odlazimo u neke seoce, ispod starog grada Sokoca. Tu smo u seoskoj kući Spavamo na podu u novoj, još nedovršenoj kući, a jedemo u staroj, s domaćinima. Jedan dan dolazi domaćin s konjima i kolima. Za kola privezan treći konj, u kolima neke kante od lima, povelike. Priča kako Jugoslovenska vojska bježi, kako je od njih dobio konja i kante ulja.

Jedan dan upozoravaju nas domaćini na cestu koja vodi iz Bihaća, ~~xxxxxxx~~, uz Unu, a nama je dole niske i daleko. Vojska. Naprijed motori. Iza njih kamioni. Ne vidimo ih jasno. Tata nam kaže da su to nijemci. Na selu smo dočekali pravoslavni Uskrs, pa kako je sve bilo mirno, vratili se kući.

Letim od kuće, kao što sam i ranije letila, kad čujem vojnu muziku. Kod štaba puka, otkud se čuje muzika. Vojska. Dolazi od Žegara. Tamnije zelene uniforme. Motoristi s šljemovima, s velikim perjem. Biciklisti. Pješaci. Stupaju paradno, uz muziku. Talijani. Od tog dana svud je bilo muzike. U centru grada, gdje su davani i neki ratni filmovi, dokumentarni, vjerojatno o pobjedama na frontu. Talijanski vojnici, osim barseljeza, onih s perjem, djelegali su bezazleno. Razmilili su se po ulicama. Malo smo se sklanjali, pa i prestali. Znali su zakucati na vrata, pokazivali nožac u ruci, i pitali "imade jedan gogoš? Rado su počinjali razgovor s nama, djecom. Meni je bila petnaesta godina, i mama se ispočetka bojala, a kasnije baš ništa. Izgledala sam derlasto, i još se igrala s djecom. Čak ni talijani, veliki udvarači, nisu u meni vodjeli ništa drugo. Inače su, učtivo, udvarali djevojkama, dok naide, djelili komplimente, blenuli za njima, i govorili "bele gambe" i slično. To je nas djecu jako zabavljalo.

BIHAĆ MAJ 1941 GODINE, MOGUĆE I JUNI 1941 GODINE

Počinju vrlo teški razgovori. Mama i tata ih ne vode pred nama djecom, ali čujem ih vani.

Moja školska kolegica Mirjana Rakočević pobjegla s porodicom iz Bihaća. Htjeli su joj tatu objesiti. Tata je bio starojugoslavenski oficir, koji je ne znam zašto skinuo uniformu prije 1934 godine, ali je, kao rezervni oficir, oblačio ka su bili državni praznici. Prvi strah. Zašto su htjeli Rakočevića objesiti?

Tata je, od šumske uprave, u kojoj radi kao pisar, uzeo komad bašte. Kako ne idemo u školu, idemo s njim da radimo. Bašta je kod nogometnog igrališta. Gledam u igralište, grupa momaka radi fizičke. Nisam sigurna imaju li puške, kao da imaju. Vježba je rukama gore, dole, naprijed, kao u školi na času gimnastike. Neke momke poznam. Stariji su od me dvije do tri godine. Znam ih iz gimnazije. To su bili ustaše, koji su činili, za kratko vrijeme, velika nedjela.

BIHAĆ JUNI 1941 GODINE

Bila sam u "Konzumu", trgovini gdje su državni činovnici mogli kupovati robu na knjižicu, i plaćati jednom mjesечно. Ubacila sam knjižicu s popisom artikala u posebnu kutijicu, čekam na red. Pogledam

kroz izlog. Ulicom vojnik s puškom ili vojnici s puškom vode pred sobom tatu mog školskog kolege Kezomere. Pratim ih pogledom preko mesta na kanalu skamenjena. Od tada počinju priče o hapšenjima.

U kuću ulazi moj brat Đuka-Đorđe. Na rukavu mu crvena traka. Crnim piše "SREBEN", a ispod toga viri neka crna oznaka. Prvi put saznajem da je to kukasti krst.

U gradu more crvenih i žutih traka. Jevreji nose žute, s posebnom zvijezdom.

Naš komšija preko puža, Stipe Mažar, poštar, dolazi kući bučnije nego inače. I ranije je često galamio, i uzvikivao "Živio maček! Sada su galame jače i češće. Mažareva kuća nam je preko puta ulice, s naličja naše kuće, gdje su ulazna vrata. Od lica kuće imamo drugu ulicu, kojim se penjemo uz nešto stepenica. Jedan dan roditelji nam kažu da ne smijemo na ulicu do Mažareve kuće. Pitamo zašto, objašnjenja nema, ali zabrana je vrlo stroga. Ustvari, moja sestra Mira igrala se u kući s Mažarevoj, s njegovom kćerkom Nadom. Mažar je došao izvana, počeo se derati, zgrabio nož i krenuo prema mojoj Miri. Njegova žena je brže zgrabila Miru, doletila nama u kuću, i ispričala šta je bilo. To sam saznala mnogo kasnije, kad se rat završio. Mažar je ~~kasnije~~ bio ustaša, kasnije je učestvovao u kljanju nedužnih ljudi, navodno je poludio, lutao po šumi i slično. Partizani su ga ubili. Žena mu je bila jako dobra, i snjom ~~moja sestra Nadina~~ je moja porodica, poslije rata, održavala staru komšijsku vezu, dolazila nam je iz Zagreba, i mi njoj

Saznajemo da će gimnazijalci dobiti školske svedodžbe. Treba doći u dvorište klestera, samostana časnih sestara. Nas tri sestre, gimnazijalke dolazimo. "Ema nas previše. Svjedočanstva nam daje profesor ~~Juraj~~ Juraj Kolaković. Kod kuće detaljno pregledam svjedočanstvo. Uz normalno svjedočanstvo, na kom su ocjene, ima i druge. Na njemu piše "U čast osnivanja nezavisne države hrvatske, u čenik je završio razred. Saznajemo, mi, koji smo mali maturanti, da smo oslobođeni polaganja mature. Znači, Pavelić Ante nas oslobodio. A baš smo je se bojali. Tako je meni Pavelić poklonio malu maturu, a uzeo oca, kuću, četiri daljnje godine redovnog školovanja, priredio mi tolike patnje, da bi polagala leo matura a da nisam stradala, od Pavelića.

Oko dvadesetog juna internirana sam od strane ustaša, držali nas u Bosanskom Petrovcu do septembra 1941 godine, otac mi je odveden i ubijen u Jadovnom kod Gospića u julu 1941 godine, još iz Petrovca. Mama s nas sedmero djece odlazi u selo Ždralove, kraj Bjelovara, s propu-
snicom koju su joj dali oficiri vojske koja je nosila fesove, bilo ih je dosta u Petrovcu početkom septembra.

SELO ŽDRALOVI KRAJ BJELOVARA OD 1941 DO 1945 GODINE

Bošla sam u seosku kuću, gdje ću raditi sve seoske poslove, i čuvati dijete, cijela porodica je rasturena po kućama, sad smo "izbjeglice" Za 15-ti rođendan moram vaditi legitimaciju, ili se zvala propu-
snica. Saznajem iz nje da sam grkoistočne vjeroispovijesti. U selu ima ustaša-seljaka. Dobar dio seljana, pravoslavaca, bili su zatvoreni u Bjelovarski paromlin, pa su prebačeni u Srbiju. U njihovim su kućama ustaše. Obrađuju zemlju, ali nekada nose puške. Nekada nose ustaške kape, kad rade ne. Navodno su iz hercegovine. Seljani snjima i s njihovim porodicama saobraćaju normalno, ali stalno se spominju domaćini koji su istjerani.

Ma sam u pravoslavnoj kući. Susjedi katolici nas nadziru da ne slavimo svoj božić, a katolički moramo slaviti navelike, dolaze nam u goste, pjeva se, pije, jede. To nije tako teško podnositi.

Evo novih izbjeglica! Od Bjelovara, prema Daruvaru, prolaze silna kola s ljudima, ženama, djecom, posebno su, seoski obučeni, imaju dosta narodne nošnje u od bijela platna i crne vune. Čujem da su to hercegovci, bježe od partizana.

Dolaze i ličani, bježe od partizana. Smještaju se jednim dijelom u Ždralovima, jednim dijelom bliže gradu. Mama spominje ime Braco Šutija, ono mi ništa ne govori, poslije rata mama mi kaže da se bojala

tog Brace Šutije, bio je ustaša, s Udbine, znala ga je po pričanju, mama i tata su iz sela Jošana, kraj Udbine. Čula je da je zločinac, da su ga avionom spašavali da ga ne uhvate partizani. Nama, djeci, nije govorila da se boji Brace, da nam nešto ne učini.

Evo još izbjeglica. Traže po selu tko hoće da ih primi. Moji domaćini primaju ženu s dvoje male djece. Djelimično su u narodnoj nošnji, bijela, platnena košulja, crni, vuneni prsluci. Žena u nekoj posebnoj platnenoj bijeloj marami, u pletenicama perle i novčići. Crna pamučna pregača ~~prekrijem~~ po košulji, naprijed. Iz Kozare su. Izmučeni su. Majka radi s nama ostalima, i djeca pomažu. Nisu guge bili, otišli su. Kasnije mi je mama rekla da im je muž tojet tata dolazio po noći, bio je partizan, nisam nikada pitala da li su s njim otišli, vjerojatno jesu.

Svakodnevní seoski život ponekad izmjeni koji događaj. Jednom sam vidjela kamio koji je išao od Daruvara, a iz njega curi krv. Čujemo da su mladi Bjelovarski ustaše išli u kaciju protiv "bandita", pa su izgинуli. Moja gazdarica išla u grad pa čula o veličanstvenim pogeblima. Komentar ukućana je bio kako nismo prepušteni dušmaninu, imamo branitelje, to je otprilike proljeće 1942 godine, i još ponekad selom prođu strogo postrojeni nijemci, pjevajući, pa se vrata u Bjelovar. Još nema ni žice oko Bjelovara, još ne pretresaju kad se ulazi u grad. Na vagonima na željezničkoj stanici piše "Pojačaj svoj rad - da skратиš rat".

Počinje odlazak seljana na prisilni rad u Njemačku. Idu samo pravoslavci, muškarci. Ubrzo počinju pisati pisma, znak da su stvarno na prisilnom radu. Dobar dio njih, kad su došli na neki odmor, odlazio je u partizane, a oni koji su ostali, pisalu su njihovim porodicama, u njihovo ime, pisma, da se može pokazati vlastima. (nije bio u uniformi)

Naš prvi komšija, za koga mislimo da je pisarčić, dolazi odnekud s ranjenom rukom. Ne ide na posao, tuka povijena, drži je na marami. ~~Zovem ga komšijom~~. "Priženio se", to jest oženio i došao ženi u kuću iz sela Korjenova, pred sam rat. Žena muž Marica vrlo jednostavna, seoski obučena. Dolazim kod njih s djetetom koje čuvam, on je tjera da stavi na glavu neki reskast šešir, ona plače, neće. Trebaju ići na neku zabavu, ona neće. On pravo pokondiren, ni ne govori normalno. Poslije rata saznam da je bio ustaša, da je u Slavoniji ubijao ljude. Pred par godina saznam da je u Zagrebu, doškolovao se, predaje politologiju na fakultetu. (???)

U proljeće 1943 godine u posjeti sam kod rođaka. Šalje me da mu iz kaputa donesem nešto, zavlaci ruku u džep, izvlačim mali svezak, štampan na grubom papiru. Uz krupan naslov zvijezda. Brže vraćam nazad, i donosim ono po što me je rođak poslao. Zadovoljna sam, mislim kako će rat brzo završiti (Rođak je poginuo u partizanima kod Sl. Orah).

U jesen 1943 godine prelazim da živim u drugu kuću, duboku u selu. Ništa se ne događa, ali domaćini donose vijesti o partizanima, kojih ima prema Daruvaru kolike hoćeš. Ne znam da mi je brat, kao i sestra partizanska veza. Brat uskoro, odlazi u partizane.

U ljeto 1944 grupu seljana i seljanki iz Ždralova odvede i strijeljaju u Bjelovaru. Jedna poznanica, kad ih veze u kamionu na strijeljanje, baca svoju pregaču, koja stiže djeci, siročadi, i otac im je strjeljan. (Lavrnježe zovu). Često se čuje uhapšen taj i taj.

Stižem u bolnicu s panariciumom (kad boli prst nazdravo) Na kirurgiji sam, to su mi operisali. U sobi je jedna partizanka, metak joj je prošao kroz prsa. Pred vratima sobe stražar, čuva je. Ja joj prilazim, hranim je, dajem vode. Perem, češljam, kad u kosi šnala s zvijezdom. Skidam šnalu i becam. Kad joj prilazi bolničarka kaže joj "svinje partizanska. Teško slušati. Doktor se na nju dere. Poslije rata pitam jednu bolničarku, koja je bila u Zagrebu o tome. Ona mi kaže da su i ta bolničarka, i taj doktor, Šterbnicki, bili partizanska veza, a to su prikrivali drekom. Pitam se jesu li je uspjeli prebaciti na sigurno.

Cijelu jesen 1944 godine kroz selo prolaze vojske. Po danu iz grada, iz žice, kojom je Bjelovar ograđen, noću partizani. Ovi po danu su u manjim grupicama, idu po kućama, traže kobajagi sijeno, ali domaćini znaju da će biti dovoljno da ih nahrane i počaste pićem, iznesu sira vrhnja, slanine, crvenog luka, rakije, vina direktora iz podruma da se najedu ne spominju sijeno. Partizane ja vidjela samo jednom, oni

- 4 -

~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~ samo prilaze, a jednom su došli po konjsku opremu, amove.

Moj brat mi, poslije rata kaže, kako je bio sakriven u jednom štaglju, raspala mu se jedinica, čekao dok mu jave u koju će se drugu partizansku jedinicu javiti. Te dane me je gledao kroz rupicu, a ja čuvam krave na livadama ispod sela i pojma nemam.

Kopam cikoriju s mladom ženicom, iz sela je, ali udata u Drljanovac, mislim prema Daruvaru - ne znam. Priča mi da su tamo partizani, da je tamo divno, da se pjeva i pleše. Uči me partizansku pjesmu: "Budi se istok i zapad, ili "Po šumama i gorama", biće prvu. Pomišljam kako bi bilo lijepo biti u partizanima.

Prolazi ljeto, jesen je 1944 godine. Čuvam krave u livadama, sama sam. Prilaze mi dva prolaznika, u civilu su, seoski obučeni, preko ramena puška. Kažu "Zdravo drugarice" odgovaram ne znam kako. Pitaju "Znaš li ti tko smo mi". Kažem da ne znam. "Mis me partizani", pa me pitaju "bi li ja išla u patizane. Ja kažem da bi. Pitaju gdje sam, tko sam. Sve govorim. Odlaze, ikažu da će noću doći po mene. Prolaze noći, prolaze mjeseci - ništa. Dođe oslobođenje, ~~XXXXXX~~ Tad mi sestra vida reče "a ti htjela u partizane?". Za se zabezknula, pitam otkud zna. Onda ona reče "Budalo blesava, ja prenosim važne vijesti, brat Đuka u partizanima, pa da si ti otišla mi bi ostali otišli u logor. Šutim ja kao riba. Moja domaćica mi je poslije rata rekla da su partizani dolazili, noću, po mene. Ona ~~XXXXXXXXXXXXXX~~ im rekla da ne ne pusti s njima dok ne pita mamu i sestru, koje su tu isto u selu. Pitala, rekle su ne, partizani došli noću, domaćica im rekla da mama i sestra ne daju. Tako sam ostala tu gdje sam, izmakli mi plesovi i pjesme, a iskreno rečeno, samo sam na to i mislila.

Rano proljeće ~~1944~~ 1945 godine. Seoski put se, iznebuha, napuni nijemcima. ulaze u dvorište, ulaze u kuću, smještaju se. Jedni vuku neku žicu uz kraj seoskog puta. Sami kuhaju ili griju hranu na zidanom šporetu u kuhinji. Domaćini me fjeraju da snjima govrim njemački, govrim ono malo što znam, o običnim stvarima. Spavaju po podu, ne diraju domaće na krevetima. Ujutro se psremaju. Par njih me vode u štalu i objašnjavaju da hoće da ih domaćin, stariji čovjek, Stevo Zrnić, vozi seoskim kolima. Ja se pravim da ne razumijem "faren", pa opet kao ne razumijem, odmahuju rukama i odlaze. Kažem domaćinima da su htjeli kola i konje, i da ih se vozi. Ja se pravila nevješta, pa sve dobro prošlo. Čika Stevo Zrnić nam kaže: "ovo je ~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~ vojska koja bježi, sad će to biti gotovo". Sad nam češće nalijeću grupe vojnika, domobrana, ustaša, traže da ih se vozi konjskim kolima. Domaćini se dovijaju, brane, najčešće, ako čujemo da su vojnici na početku sela, dakle idu od glavne ceste Daruvar - Bjelovar domaćica Tima upreže konje i bježi s njima u polje, malo se zakloni kuruzovinom. Kad opasnost pređe idemo po nju. Zaluta neki ustaša, pijan, i po mraku. Lupa na vrata, domaćin mu otvori, a on u kuhinju, gdje sam ja spavala na krevetu, a on iz puške opali, meni krej glave, ja skočih da ću van, a on više, naću ja tebe. Domaćin ga nekako, ohako pjanog izgura iz kuće na put. Taj isti je znao dolunjati, ali bi s početka sela javljali, da se ja sakrijem. Bio je iz Bihaća, a ja ga se baš zato jako bojala, hvalio se po selu kako je ubijao u Bihaću. Uglavnom je lokao, teturao, tražio hranu. Ja sam ga vidjela dva puta, a bio je tako gadljiv, da se stresem kad se sjetim lika. Zvao se Alija. Jednom nam javiše da idu čerkezi. Njih smo se bojali kao vruga. Ja trebala voditi krave na pašu, ali kakvih, brzo su me domaćice sakrile na tavan i pokrile nekim starim drenjcima. Nisu mnogo zampvjetali, tražili su da piju i jedu, i brzo odmaglili. Na početku sela pokupili su svinje i kokeši. Intresantno je da sam od silnog straha, zaboravila sve to, domaćica Tina mi pričala poslije rata.

Čujemo izdaleka jeku topova. Ne prilaze nam, jeka je stalno daleko. Rusi, "kaćuše" kako kažu domaćini. Slušamo krijući radi na baterije, donio poznanik trgovac iz daljnog sela. Vijesti na Londonu obećavaju kraj rata.

Mladi domaćin, kog su domobrani mobilisali, pobjegao je već davno kući, sakriven je u sijenu u "štaglju" (spremištu za sijeno). Imali smo još jednog sakrivenka, momak kog su bili obukli u njemačku uniformu, poslali na istočni front, ranjen, kad je poslije bolnice dobio dopust, sakrio se kod nas u sijeno, prešao negdje drugdje, na još skrovitije mjesto, tako dočekaoslobođenje.

Puškaranje od Daruvara nam se primiće. Sklanjam se u podrum, susjedi i mi. Čika-Stevo i ja odletimo i nahranimo krave i konje. Opet u podrum. Puškara se blizu, puškara se u našem dvorištu, puškaranje se udaljuje od nas, prema Bjelovaru. Veče se spušta. Dvorište se puni parti z анима. Smještaju se u kuću. U dvorište stižu kola izbjeglica, koji su morali pobjeći u šumu, ali nisu borci. Poznam djevojku iz susjednog sela. Milkica. Ciganka. Ne ciganka u ružnom smislu, Njena poroca su vrlo vrijedni, pošteni ljudi, zemljoradnici, uz to trguju konjima. Mnoge su odveli da se ne vrate, evo Milkice, žive i zdrave, prespavaće ovdje, a sutra, ide u svoju kuću. I ja pomišljam da odlazak svojoj kući. Meram malo čekati, da saznam da naše kuće u Bihaću nema. Ostao samo temelj od živca kamena, boba pogodila, a ostatke kuće razvukli, da poprave svoje kuće, dragi komšije. I tako, moja porodica ostaje u ždralovima i poslije oslobođenja, nanovo se svojamo da budmo zajedno, iznajmljujemo seosku kuću, seljani poklanjaju tko krevet, tko kašiku, tko posteljine, Ujesen 1945 godine nastavljam školo vanje, nakon četiri školske godi ne pauze, u interantu sam. Za ferije dolazimo svi, sretni smo, zadovoljni, pomalo napreduje škola, pomalo napreduje kućenje, primićemo se gradu, ali ne laktamo se za stan u Bjelovaru, iako bi, vjerojatno, kao žrtve fašizma, imali pravo. Život teče dalje, život teče dalje, rastura se moja porodica. ali sada pod normalnim uslovima. Škole gotove, radi svatko na drugoj strani Jugoslavije, kući se sam, još da nam je tata ostao živ, ali nije jedini, i nismo prošli gore nego mnogi naši mještani, Bišćani.

Banja Luka 7.10.1988 godine

Anka Toman, Rođena Radaković

A handwritten signature in dark ink, appearing to read "Anka Toman".